

Василь Горинь

СПРАВА КАТЕРИНИ ГРУШЕВСЬКОЇ У СВІТЛІ НОВИХ ДОКУМЕНТІВ

Етносоціолог, культуролог, фольклорист, вчена широкого гуманітарного формату, Катерина Грушевська – дійсний член НТШ у Львові та Науково-дослідної кафедри історії України ВУАН, керівник Кабінету примітивної культури, науковий працівник інших академічних установ – Культурно-історичної комісії та Комісії історичної пісенності, незмінний редактор часопису “Первісне громадянство і його пережитки на Україні”. Була надзвичайно обдарованою особистістю, відзначалася ерудицією і працьовитістю. Справді, прегарно заявила про себе “по лінії дослідчій і організаційній”, “у багатьох галузях науки дала блискучі докази свого таланту” (Михайло Грушевський).

Катерині Грушевській зорів високий науковий лет, вагомі творчі здобутки, окреслені новаторськими пошуками з використанням модерних методологій соціологічної науки (чого варта інтерпретація нею українського епосу, що увінчалася виданням двотомного корпусу народних дум). Судилась Катерині й трагічна доля: її заарештували органи НКВД і звинуватили у сприянні діяльності так званої контрреволюційної націоналістичної організації.

Про Катерину Грушевську, її життєвий шлях і творчість написано низку розвідок, видано ширші праці, серед яких треба виділити три книги Ірини Матяш¹. Кожна книжка І. Б. Матяш – це, по суті, доповнене і виправлене видання попередньої. У свій час я виступив у часописі “Дзвін”² із детальним відгуком на першу книжку київської дослідниці, сам зацікавився культурологічним напрямом діяльності дочки академіка М. С. Грушевського³. Тут хочу звернути увагу на окремі моменти, що вимагають уточнення і завдяки виявленню нових архівних матеріалів дозволяють повніше насвітлити нез’ясовані досі деталі нелегкого життєвого шляху Катерини Грушевської. Йтиметься про роки заслання і перегляд справи тієї, котру Н. Полонська-Василенко назвала “зіркою першої величини”.

¹ І. Матяш. *Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви*. Київ, 1997; Її ж. “Зірка першої величини”: *життєпис К. М. Грушевської*. Київ, 2002; Її ж. *Катерина Грушевська: життя і діяльність*. Київ, 2004.

² В. Горинь. Катерина Грушевська: повернення з Ельгена: Замість рецензії на книжку Ірини Матяш “Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви” (Київ, 1997) // *Дзвін*. 1998. № 10. С. 138-148.

³ В. Горинь. На сторожі “огню в світогляді українського народу” // *Народознавчі Зошити*. 1999. № 2. С. 140-149; Його ж. *Катерина Грушевська. 1900–1943. ... Що стояла на сторожі “огню в світогляді українського народу”*. Львів, 2000.

У кінці 20-х – на початку 30-х років сірі хмари згущувалися над творчими організаціями і науковими установами. Наступав період жорстокого переслідування українства тоталітарним сталінським режимом: у гуманітарні галузі науки запроваджувалася марксистська ідеологія, відбувалися тотальні чистки в українознавчих установах ВУАН, які згодом ліквідовувалися, нищилися видання, закривалися часописи. Насувалася хвиля репресій над співробітниками гуманітарних (і не тільки) академічних установ.

Щойно закінчився процес над “Спілкою визволення України” – жорстока розправа над цілою плеядою українських гуманітаріїв: літературознавцями С. Єфремовим і А. Ніковським, мовознавцями В. Ганцовим і Г. Голоскевичем, істориками М. Слабченком і Й. Гермайзе, педагогом В. Дурдуківським, теоретиком церкви В. Чехівським, письменниками Л. Старицькою-Черняхівською та М. Івченком. Репресовано 45 осіб т.зв. “Спілки”.

І знову по академічних установах снували різні комісії, “робітничо-селянські інспекції”, друкувалися погромницькі статті, організовувалися наклепницькі доноси – тепер на академіка М. Грушевського, що “стояв на класово-ворожих позиціях”; на його дочку, яка “взяла на себе почесну роль фашизму ревізувати погляди Енгельса”. Цькування і знущання над українством велися у стилі відомих методів 20–30-х років за інструкціями з кабінетів ГПУ–НКВД. Почалися нові арешти українських учених, нависла небезпека над історичними установами ВУАН, самим М. Грушевським як “українським буржуазним істориком”, над К. Грушевською як “представником буржуазної етнології та фольклористики”.

Так була оцінена її наукова діяльність, оперта на “новий соціологічний досвід”, вироблення нею власних моделей аналізу в галузі етнології та фольклору, первісної культури і примітивного мислення. Дослідження вченої в ділянці громадянства в Україні трактувалося як “націоналістичні пережитки”. Не могла влада простити Грушевській другій галузі – її внеску в дослідження українського героїчного епосу (народних дум) та його носіїв – кобзарів.

Та що найістотніше, значення корпусу дум визначається і в науково-теоретичному вимірі, і в духовній значущості матеріалу, і в ідейних орієнтаціях дослідниці, що ґрунтувалися на усвідомленні неоціненної ролі українського героїчного епосу для віддзеркалення душі народу, історичного коду нації. Певна річ, такого наукового пошуку і такої інтерпретації дум влада подарувати не могла.

Тим часом працювати “для України” М. Грушевському “запропонували” в Москві (там він уже мав досвід “праці” за царського заслання). І, від’їжджаючи, сказав своїм співробітникам останні слова: “Прощайте, вчіться працювати без мене!” Недовго вони працювали – скоро більшість з них було заарештовано і засуджено. На початку березня таки виїхав у те північне місто відбувати “почесне заслання”. Оселився на вул. Погодінській 2/3, кв.102, де вряди-годи замешкували співробітники історичних установ ВУАН, коли працювали в московських архівах. Разом з батьком прибула до Москви і дочка Катерина, вона числилась у відрядженні як “помічник академіка”. Таким чином була підручною батькові у важкий час, який до всього ще “мав клопоти з очима”: читала йому, писала, а той диктував, ходила в архіви й бібліотеки⁴. Бракувало матеріалів, які залишилися у Києві, не вистачало архівних джерел.

⁴ *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.)*. Львів; Нью-Йорк, 1998. С. 249-250.

Наприкінці березня М. Грушевського заарештували і перевезли до Харкова. Йому інкримінувалося керівництво контрреволюційною організацією “Український національний центр”. Після “Спілки визволення України” – чергова явно сфальсифікована, штучно створена засобами провокацій, шантажу та терору неіснуюча “підпільна організація”⁵.

Слідчий І. Южний (Кофман) на допиті 28 березня 1931 р. методами морального тиску скоро “добився зізнання” хворого на грип М. Грушевського в керівництві організацією, до якої нібито входили співробітники вченого, інші діячі науки і культури. Згодом Грушевського допитав сам керівник ГПУ УСРР Всеволод Балицький і ... несподівано вченого відправили до Москви. Сценарій мінявся. Там М. Грушевський відмовився від даних раніше зізнань – мовляв, ніякої “повстанської організації” не існувало, ніяких “повстанських тенденцій” серед його наукового оточення і в середовищі політичних друзів не було⁶.

Далі процес над членами “УНЦ” – контрреволюційної організації, що нібито мала на меті повалення в республіці радянської влади і встановлення капіталістичного ладу – таки відбувся, але без участі його “керівника”. Обвинувачених у справі в лютому 1932 р. засудили до різних термінів ув’язнення. До їх числа входили ті, що були ідейно пов’язані з минулим М. Грушевського, насамперед учасники національної революції часів Центральної Ради, тепер відповідальні працівники держустанов, переважно вихідці з Галичини. Серед них: М. Шраг, М. Чечель, В. Голубович, В. Мазуренко, М. Левитський, І. Лизанівський, П. Христюк, Г. Коссака та інші – всього 50 осіб! Михайла Грушевського залишили “на волі” під опікою ГПУ–НКВД до кінця життя.

За дочкою Катериною з жовтня 1932 р. встановили стеження – для неї, як і для дядька Олександра Грушевського, планувалася “своя організація”, що матиме на меті також “повалення радянської влади на Україні”. “Антирадянські націоналістичні організації” завжди “діяли”, бо так було потрібно системі, і К. Грушевську долучили до наступної ланки “контрреволюційних організацій”. ГПУ і НКВД, комуністичні владні структури давали назви вигаданим у своїх кабінетах організаціям “націоналістичної буржуазної контрреволюції”, визначали їх лідерів, складали списки учасників та однодумців, щоб розправитися з ними від імені системи. Під виглядом викриття та ліквідації чергової “націоналістичної організації”, окрім усього, малося на меті підтримувати в суспільстві атмосферу страху, терору і тотально знищувати все, що звалося українським.

Після загадкової смерті М. Грушевського у Кисловодську 24 листопада 1934 р., К. Грушевська віддалася напруженій праці для систематизації, редагування та підготовки до видання спадщини батька, відкинувши “обробку своїх наукових праць” (Марія Грушевська). Вона ще встигає підготувати до видання 10-й том

⁵ Див.: Ю. Шаповал. Михайло Грушевський у дзеркалі справи-формуляра (як чекісти видобували інформацію про вченого) // Його ж. *Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії*. Київ, 2001. С. 283-315.

⁶ В. Пристайко, Ю. Шаповал. *Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки (1931–1934)*. Київ, 1999. С. 96.

його “Історії України-Руси”, викінчує 6-й том “Історії української літератури”. Та в ніч з 10 на 11 липня 1938 р. органи НКВД заарештували її і кинули в холодні застінки каземату на вул. Інститутській, згодом перевели у Лук’янівську в’язницю. Формальною підставою для арешту і звинувачення в діяльності “антирадянської націоналістичної організації” стало свідчення професора Київського університету Костя Штепи⁷. Справу вів слідчий НКВД М. Хаєт, стиль дізнань якого нагадував дії “нічного хижого птаха” (Б. Антоненко-Давидович).

У матеріалах кримінальної справи К. Грушевської, що міститься в архіві СБУ⁸, знаходиться вибитий методами тиску і шантажу протокол допиту від 7 вересня 1938 р. та звинувачення, яке їй висувалося. Низку відомостей зі справи К. Грушевської свідомо долучили до справ інших репресованих, частина матеріалів підставним шляхом опинилася у кримінальній справі зі звинувачення М. Грушевського як “керівника” “Українського національного центру”⁹. Таким чином Секретно-оперативне управління НКВД намагалося доповнити справи УНЦ (1931–1932) матеріалами, добутими в 1938 р.

Згідно із заготовленими звинуваченнями (протоколи допиту, очних ставок, постанова за їх матеріалами – справа № 10624) громадянка Грушевська Катерина Михайлівна впродовж багатьох років

являлась участницею антисоветской националистической организации, подготовлявшей вооруженное восстание [на] свержение Советской власти и создание “Самостоятельного” буржуазного националистического государства. По заданию этой организации была связана с Украинскими закордонными антисоветскими формированиями. А также занималась шпионской деятельностью в пользу Польши и других иностранных государств¹⁰.

Останнє звинувачення згодом було знято. Отож, вину К. М. Грушевської “доказано”, провину “вмотивовано”, злочин “розкрито”.

Насправді, вона провинилася перед советською системою, бо... була дочкою академіка М. С. Грушевського, що дав Україні її історичну метрику, був головою Центральної Ради, організатором історичної науки в республіці, бо сама Катерина була відомою вченою з європейським іменем, свідомою українською патріоткою. Тією, що намілилася донести до народу зміст та ідеї історичних дум (“сочинения ярко националистического характера”).

Тоталітарна більшовицька система в нестримній агонії ідеологічних погромів, тотального нищення цвіту української інтелігенції, ліквідації академічних установ, створених зокрема й Михайлом Грушевським, не могла змиритися з реальністю, що після невдало замаскованої смерті автора “Історії України-Руси” справа його продовжується, ідеї живуть, твори видаються. І продовжувачем діла великого вче-

⁷ О. Юркова. *Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського. 1924–1930*. Київ, 1999. С. 262.

⁸ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). Од. зб. 50407, Т. 1, 2.

⁹ ДА СБУ. Од. зб. 67842–ФП.

¹⁰ ДА СБУ. Од. зб. 50407. Арк. 62.

ного є його дочка – вона була носієм цих ідей, упорядником видань. К. Грушевська продовжує справу батька, усвідомлює свою роль в українській науці.

Військовий трибунал Київського особливого воєнного округу після судового засідання, яке відбулося 15–16 квітня 1939 р. “без допущення захитників” и “без наличия вещественных доказательств”, виніс вирок К. М. Грушевській про позбавлення волі у виправно-трудоу лагері на вісім років із “поражением прав” (висилкою) на п’ять років та конфіскацією особистого майна. Термін визначався з 11 липня 1938 р. (дня арешту). Військова колегія Верховного суду СРСР 5 червня 1939 р. відхилила апеляцію “за необоснованностью” і залишила вирок у силі.

Засуджену етапували в Магаданську область – Колимський край. Не могла повірити в такий суворий вирок, не хотіла змиритися зі своєю долею невільниці, намагалася якось змінити той страшний стан – докладала зусиль до перегляду справи. Не припиняла клопотань про дослідство справи дочки і мати Марія Сильвестрівна Грушевська. Одержавши інформацію, що дочку відправили з Києва наприкінці червня 1939 р., мати добивається звістки про її місце перебування. У серпні надсилає поштову картку до Владивостока на ім’я начальника в’язниці: “Начальнику тюрьмы в г. Владивостоке. Очень прошу сообщить мне, находится ли в вверенной Вам тюрьме дочь моя, Грушевская Катерина Михайловна, высланная из Киева во Владивосток 29 июня, по словам начальника Киевской тюрьмы. Могу ли я послать ей деньги и посылку? Мария Грушевская, мать. VIII 1939 г.”¹¹. Поштова картка повернулася, відповіді не було, не було у Владивостоці й Катерини. Її заслали до Магадана – центру “Управления северо-восточных исправительно-трудоу лагерей”. За поштовими штампами на конвертах повернутих матері листів, вказана адреса: “Магадан – Женкомандировка”. Остаточне місце заслання: Магаданська область, Бухта Нагаєво, радгосп Ельген (“Ельген” – це 360 км. на північ по ріці Колімі від Магадана). Жіночий лагер, оповитий “ореолом штрафного відрядження”. Надія Суровцова – також довголітній в’язень гулагівських лагерів – у своїх “Спогадах” (Київ, 1996) так описала Ельген: “На березі річки – високий дощатий паркан, колючий дрiт, вишки, а всередині сім-вісім одноповерхових будівель, бараків... Тут жило більше тисячі жінок. Ціле місто, зі своїми інтересами, особливостями, колективами...”¹².

Серед того “більше тисячного колективу” з червня 1940 р. була і Катерина Грушевська: за спомином іншої невільниці – “висока, худорлява, вся в чорному, руки опущені, голова опущена”. Єдине, чим жила – це листи мами і намагання добитися “переслідства”. Просить маму клопотати про перегляд справи зі свого боку. У відчаї та сподіванні мати пише до високих інстанцій: у ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б), до Президії Верховної Ради Союзу і УРСР, Генеральному прокуророві Панкратьєву, в НКВД Берії, навіть самому Сталіну! Просить К. О. Студинського як союзного депутата також звернутися в Президію Верховної Ради СРСР, інші інстанції, що той робить, надсилаючи заяви у Москву (14 травня, 4 червня 1940 р.).

¹¹ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАУК). Ф. 1235. Оп. 1. Од. зб. 934. Арк. 7–7 зв.

¹² Цит. за: Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області // *Україна: Наука і культура*. Київ, 1991. Вип. 25. С. 281.

Найчастіше пише листи дочці Марія Сильвестрівна (через кожні 7–8 днів), переказує гроші, надсилає телеграми, висилає пакунки. Від дочки листів отримує мало (виявлено лише два, інші два згадуються). Більшість листів Марії Сильвестрівни не завжди доходять до адресатки. Вони повертаються назад до Кисва, доводячи згорьовану хвору жінку до відчаю. Листи М. С. Грушевської, що збереглися¹³, дають можливість ретельному дослідникові хоч попередньо встановити хід подій на шляху до з'ясування проблеми – чи відбувався (і коли) перегляд справи Катерини Грушевської.

Насамперед про її дороги Магаданським краєм. Телеграму від дочки, яку та надіслала приблизно наприкінці 1939 р., мати одержує 27 січня 1940 р. Знову в листі від 29 лютого вона бідкається, що не має вістки від дочки. Телеграма надійшла аж 24 квітня, а лист – 4 липня. Нарешті 19 червня 1940 р. Марії Сильвестрівни надійшла телеграма від 22 травня: Катерина сповіщала про перемену адреси – це, напевно, переїзд до Ельгена, про що читаємо в листі від 4, 7 липня 1940 р.

Ще одну телеграму Катерина надіслала 25 червня (мати одержала її 8 липня). У листі до дочки від 9 липня мати сповіщає про своє хвилювання, викликане телеграмою про потребу термінового переказу грошей. Про це саме йдеться в листі до Кирила Студинського від 10 липня 1940 р.: “Справа в сім, що я одержала два дні тому телеграму від Катерини такого змісту: ...вишли телеграфом п'ятдесят Бухта Нагаєво Совхоз Ельген мне (се її новий адрес). Вышли посылку. Хлопochи ускорении пересмотра дела (виділення М. Грушевської. – В. Г.). Оті чотири слова – по просту убивають мене! Як хлопотати? У кого? Де? Сповістіть, прошу, благаю, чи й коли будете в Києві; чи одержали яку відповідь на листи Ваші, які були ласкаві написати в моїй справі...”¹⁴

На основі листування доходимо до попереднього висновку. Шлях невольничого етапу К. Грушевської проліг на Владивосток, далі Магадан і нарешті – Бухта Нагаєво-Ельген. Із Києва її відправили наприкінці червня 1939 р. і заслали в Магадан до весни 1940 р. У травні–червні К. Грушевську етапували в Бухту Нагаєво, радгосп Ельген. Від липня 1940 р. листів Марії Сильвестрівни більше не маємо, зате відома її заява начальника Лук'янівської в'язниці такого змісту:

Начальнику Лук'янівської
тюрми в Києві
Вдови академіка М. С. Грушевського
Марії Грушевської

Заява

Прошу повідомити мене. Чи дочка моя, Катерина Михайлівна Грушевська, яка від липня с. р. знаходиться на переслідстві і до 17.VIII одержувала від мене письма і гроші у Владивостоку, – переведена у Лук'янівську тюрму в Києві і чи числиться вона тут?

Марія Грушевська,
мати.

Київ Паньківська, 9/4
4/XII.1940 р.¹⁵

¹³ В. Горинь. “І день, і ніч в безнастаннім страху і журбі...” // *Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької*. Львів, 1998. С. 275-286.

¹⁴ *У пістолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941)*. Київ, 1993. С. 680-681.

¹⁵ ЦДАУК. Ф.1235. Оп.1. Од.зб. 934. Арк. 16.

Останній документ стверджує, що Марія Сильвестрівна знала про перебування Катерини у Владивостоку “на переслідстві”, з липня до 17 серпня 1940 р. та одержувала від мами листи і гроші. Запитання – чи була переведена вона у Лук’янівську тюрму в Києві¹⁶.

Ірина Матяш, видаючи свою третю книжку про Катерину Грушевську, дослівно повторює думку, висловлену в першому виданні: “Донині невідомо, чи відбулося справді у липні 1940 р. “переслідство” справи К. М. Грушевської, про яке пише Марія Сильвестрівна в заяві до начальника Лук’янівської в’язниці у Києві з надією дізнатися про місце перебування доньки. Не дають відповіді на це запитання і архівні документи, що зберігаються у ДА СБУ, бо більша половина (очевидно, більша частина. – В. Г.) документів у справі К. М. Грушевської відсутня. Достеменно відомо одне: повернутися додому Катерині не судилося” (1997, с. 116; 2004, с. 170).

Однак сьогодні можемо стверджувати, що перегляд справи К. М. Грушевської в 1940–1941 рр. таки відбувся, і відповідь на це питання дають документи, що зберігаються в інших архівах. Так, у Архіві Музею чеського письменства біля Праги (Старе Гради) знаходяться листи Марії Сильвестрівни Грушевської, писані 1942–1943 рр., до Володимира Вікторовича Дорошенка (1879–1963) – політичного діяча, літературознавця, бібліографа, директора Бібліотеки НТШ у Львові. Чеський україніст з Праги – наш добрий приятель п. Богдан Зілінський, виявивши вказані листи, виготовив копії їх (20 одиниць) і ласкаво надіслав до Львова в НТШ. Листи підготувала до публікації, спорядивши передмовою і коментарем, кандидат філологічних наук Марія Вальо, науковий працівник відділу наукової бібліографії ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України¹⁷.

У листі від 13 листопада 1942 р. до Володимира Дорошенка, який у часи окупації був одним з охоронців вілли Михайла Грушевського у Львові¹⁸, Марія Грушевська подає вельми цікаву інформацію. Прочитуємо основну частину цього листа.

Питаєте Ви про мою нещасну Катерину: я не писала досі подрібно про се наше горе (казано десь у Франка: “З кожною строфою, з кожною нутотоу капає з серденька кров!..”), тяжко торкатись сих незагоєних ран... Але, коли вже почала, то й розкажу все...

Після арешту і суда (арештовано її в ночі з 10–11 липня 1938 р.), вивезено її 29 червня 1939 р. – через Владивосток до Магадану, до табору на 8 літ. Магадан – місто, лежить на річці Колімі, недалеко Охоцького моря під 61° (мабуть) північної ширини, недалеко полярного круга. Там вона пробула до весни, а в червні вивезли її кудись далше в глибину Сибірі у якийсь “совхоз”. Тоді Кирило Осипович (Студинський. – В. Г.) почав свої заходи і завдяки їм її дуже швидко забрали з сего “совхоза” і повезли до Владивостока, начебто

¹⁶ Листи Марії Грушевської до дочки Катерини з 1940 р. (5 листів), а також її поштова картка до начальника тюрми м. Владивостока і заява начальнику Лук’янівської в’язниці в Києві опубліковані мною в 1998 р. (В. Горинь. “І день, і ніч в безнастаннім страху і журбі...”. С. 278–284).

¹⁷ М. Вальо. Листи Марії Грушевської до Володимира Дорошенка (1942–1943 рр.) // *Затиски Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*. Львів, 2004. Вип. 12. С. 464–469.

¹⁸ Див.: В. Горинь. *Вілла Михайла Грушевського у Львові*. Львів, 1999.

на “переследствіє”. З Влад[ивостока] вона писала мені, в серпню, що не знає, коли й куди її далі повезуть. І так від серпня до початку грудня я не мала від неї ні про неї ніяких звісток. В НКВД говорили мені, що вона мені напише, але адреси її не давали, і я не могла ані її написати, ані післати грошей...

І нарешті 4 грудня (на Введеніє) прийшов з НКВД чоловік з тим, щоб я дала для К[атерини] Г[рушевської] теплі річі і гроші. Я дала те, що нашлося дома з річей і трохи грошей, і – через 4 місяці, в квітні, на Вербну Неділю одержала листа власноручного від Кулюні з Москви, де вона в досить надійних тонах пише мені, що діло її переглядається!.. Я писала їй, посилала гроші і так було до червня 1941 р. Останнього листа від неї я одержала 20 червня, себто два дні перед війною! ... Просить не горювати, берегти здоровля і бути “доброї гадки”. Сі останні слова підтримують мою гірку надію ... Тепер я не знаю – де вона? Казали, що, по слухам, всіх політичних арештованих вивезли в Казань... Говорено також, що, можливо, вона в Москві? (В останнім її листі була така фраза: Мне спешить некуда”)...

...Все, що дотичить висилки Катерини, то...се все чиста правда, давно вже передумана, пережита й переболіла¹⁹.

Отакий “чистої правди” лист М. С. Грушевської відкрито – він проливає світло на багато нез’ясованих досі деталей. Отож, за цитованим листом, в Магадані (“Женкомандировка”) Катерина Михайлівна перебувала до весни 1940 р., а в червні її етапували у “якийсь совхоз” (оце та мертва місцина – “Ельген”). Згодом Катерину вивезли “на переследствіє” до Владивостока; з Владивостока в серпню писала, що не знає, “коли й куди” її перевезуть; в НКВД (в Києві) говорили, що вона напише, але адреси не давали... І найцікавіше у даній цитаті: “І нарешті 4 грудня (на Введеніє) прийшов з НКВД чоловік (підкреслення моє. – В. Г.) з тим, щоб я дала для К. Г. теплі річі і гроші”. А через чотири (!) місяці – у квітні наступного року – Марія Сильвестрівна одержує “листа власноручного від Кулюні з Москви”, де знову “діло її переглядається”²⁰.

Оце вам і відповідь на запитання – чи відбувався перегляд справи Катерини Грушевської. Більше того, одна деталь вказує, що Катерина у грудні була в Києві – тут у Лук’янівській в’язниці, в НКВД республіки. Той чоловік, що приходив за теплими речами й грошми, був таки з київського НКВД! А мати десь поблизу побивалася: “Дорога моя донечко, Пташинонько моя далека! Так я страшно тужу за Тобою, так несказанно скучаю!.. Де Ти? Милая, найдорожча моя! Як мені жити без Тебе, єдина моя? Завжди, завжди я думками з Тобою, моя єдина!”²¹ І ще запам’ятала ті два святкові дні: на Введеніє, на Вербну Неділю...

Знову доречно повернутися до останньої книжки Ірини Матяш. Зовсім незрозуміло, чому авторка в поданому в додатках листі Катерини Грушевської до матері з червня 1941р. необачно вказує місце його написання – “Магадан” (2004,

¹⁹ М. Вальо. Листи Марії Грушевської до Володимира Дорошенка (1942–1943 рр.). С. 478-479.

²⁰ Див. також: ДА СБУ. Од. зб. 50407. Арк. 71 зв.

с. 180), що відсутнє в першому виданні (1997, с. 270)? Звідки взявся той Магадан? Адже Катерина писала з Москви і наведений уривок з листа Марії Сильвестрівни до Володимира Дорошенка цілком достеменно доводить таке твердження.

До нашої теми в цьому листі К. Грушевської є така загадкова фраза: “Но я уже писала Тебе – не надо никому говорить о том, что Ты мне пишешь и о моих письмах тоже”. Оця конспіративність щодо листування, “почтовый ящик № 686” наводять на роздуми, породжують певні гіпотези. Що ж за цими деталями приховано? З великою мірою певності можна стверджувати, що Катерина робила і власні заходи щодо перегляду справи, наскільки це було можливим в її становищі, не втрачаючи надії на щасливий результат. Та повернімося, однак, до “переслідування”.

Завдяки дальшим пошукам і за допомогою наукового співробітника Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Кіма Єлисейовича Науменка (за що висловлюю йому щирю вдячність) у московських архівах пощастило віднайти документ і підтвердити висловлену вище гіпотезу щодо перебування К. М. Грушевської в Києві в кінці 1940 – на початку 1941 року. Про відправлення її з Києва до Москви в лютому 1941 року! Згодом написала мамі, що “находится в Москве, была на допросе у прокурора и что скоро возвратится в Киев”²².

Запам'ятаймо цей документ з московського архіву:

Российский государственный военный архив в г. Москве. Фонды Главного управления конвойных войск НКВД. Путевые листы-списки откомандированных особо опасных преступников конвоем. 13 Дивизия конвойных войск НКВД (227 конвойный полк)!

А тепер наводимо текст повністю мовою оригіналу:

26.03 1941 г. Из внутренней тюрьмы УГБ
НКВД УССР № лич. дела 84 и 54
Грушевская Екатерина Михайловна сдана
в Московскую внутреннюю тюрьму 2 отдела НКГБ СССР
27.03 1941 г. Принял заключенную и 2 пакета.
Дежурный по тюрьме Мартынюк
Начальник конвоя
политрук НКГБ Нициевский²³

Як любив повторювати мій учитель математики Богдан Іванович Бандура, довівши на дощці геометричну теорему: “Quod erat demonstrandum” (“Що і потрібно було довести”)!

Висновуємо. Так, перегляд справи К. М. Грушевської таки відбувся. Її справу переглядали і у Владивостоку, і в Москві, і в Києві, знову в Москві. Яка ухвала цього дослідства – невідомо; правдоподібно, їй відмовлено, як і Верховний суд Союзу аж через рік після подання відхилив апеляцію. Фактом залишається те, що в Москві вона перебувала десь до червня 1941 р. Йшли приготування до війни. А

²¹ В. Горинь. *Катерина Грушевська. 1900–1943. ...Що стояла на сторожі “огню в світогляді українського народу”*. С. 83-84.

²² ДА СБУ. Од.зб. 50407. Арк. 71 зв.

²³ Российский государственный военный архив (Москва). Главное управление конвойных войск НКВД. 13 Дивизия конвойных войск НКВД. Ф. 40. Ед. хр. 40631. Оп. 1. Л. 2, 4.

згодом? – “Казали, що всіх політичних арештованих вивезли в Казань”; “Та дама на станции Уфа встретила с ней и провела с ней несколько месяцев”; “Говорили, что она будто бы где-то работает в Сибири!” Це окремі фрагменти з різних листів, що опираються на чутки, здогади, домисли ...

У документах кримінальної справи К. М. Грушевської вказано, що вона померла 30 березня 1943 р. в Темниківських лагерьх. За словами Ольги Грушевської, дружини Олександра Грушевського, похована в Новосибірську. А Марія Сильвестрівна з “гіркою надією” довго чекала, сподівалася на повернення Катерини. Померла в 1948-му у вісімдесятирічному віці, набагато переживши свою дочку.

Ірина Матяш завершує останню студію словами про те, що відомостей про поховання Катерини Грушевської в Новосибірську навіть з допомогою російських колег досі виявити не вдалося (с. 171). Не вдалося зробити цього і нам після листування з Головним інформаційно-аналітичним центром МВС Російської Федерації (м. Москва). Центр реабілітації жертв політичних репресій і архівної інформатики на моє клопотання у справі К. Грушевської відповів так: “ГИАЦ МВД России сведениями об аресте, судимости, нахождении в местах лишения свободы, ссылке, высылке, на спецпоселении и другими данными в отношении Грушевской Екатерины Михайловны не располагает”²⁴.

Одночасно ГАИЦ МВД Росії надіслав наш запит в Інформаційний центр УВД Магаданської області “для оказания содействия в установлении судьбы Е. М. Грушевской”. І по якомусь часі звідти одержано відповідь, де повідомляється, що “по учетам УВД Магаданской области значится Грушевская Екатерина Михайловна ... Прибыла для отбытия срока наказания на территорию Магаданской области 30 августа 1939 года, ... этапирована 07 июля 1940 года в тюрьму г. Москвы вместе с личным делом”²⁵. Отож, ще дві дати встановлено: Катерина Грушевська прибула до Магадана 30 серпня 1939 р. (із Києва її вивезено 29 червня) і, нарешті, етапована до Москви 7 липня 1940 р. У Бухті Нагаєво (радгосп Ельген), таким чином, перебувала недовго – червень–серпень 1940 р. Далі були місяці й роки етапів, тюрем, лагерів – незвіданих доріг ...

А взагалі, сподіватися віднайти місце поховання К. Грушевської навряд чи можемо, бо ті поховання-могили далекі, їх надзвичайно багато. Після стількох років, після усвідомлення того – скільки сотень тисяч українського люду лягло в холодну, мерзлу російсько-сибірську землю, скільки замело їх крижаним снігом на далеких північних просторах! Хто згадував сі поховання, шукав ті забуті могили?

²⁴ Лист Головного інформаційно-аналітичного центру МВД Росії. № 34/5–1024 від 26 липня 2005 р.

²⁵ Лист Інформаційного центру УВД Магаданської області. № 3/2–Г–39 від 9 вересня 2005 р. Названі листи знаходяться в особистому архіві автора статті.